

Юрій МИЦИК (Київ)

НОВІ ДАНІ ДО БІОГРАФІЇ ПЕТРА КОНАШЕВИЧА (САГАЙДАЧНОГО)

Ім'я Петра Конашевича (Сагайдачного), гетьмана Війська Запорізького, належить до найславетніших в історії України. Герой походів проти Османської та Московської імперії, Кримського ханства, звеличений у народних піснях, він був і видатним політиком та дипломатом, оборонцем православ'я, покровителем Києво-Братської школи, з якої пізніше виросла Києво-Могилянська Академія. Однак життєвий шлях Сагайдачного висвітлений дуже слабо через брак джерел. Так, з документів Сагайдачного, принаймні ним підписаних, збереглися в списках і були видруковані польським дослідником Августом Бельовським за участю Ст. Пшиленцького та українського поета і вченого Івана Вагилевича матеріали Вільшанецької та Раствавицької комісій (відповідно 1617 і 1619 рр.) та листи Сагайдачного до уряду Речі Посполитої у зв'язку з цими комісіями¹. В «Архиве ЮЗР» у дореволюційні часи було видруковано наказ Сагайдачного від 29 травня 1619 р. козакам Хомі Стасенку, Богданові і Отрошкові, яким заборонялося завдавати кривд Микільському монастиреві в Києві². Згодом, з часів Михайла Грушевського нові архівні джерела про Сагайдачного майже не впроваджувалися до наукового обігу. Цю прогалину звольють частково заповнити джерела, виявлені нами під час кількарізових кверенд у польських архівосховищах у 1978–1994 рр.

Найрапніше з них належать до 1618 р.³ Вони містяться в щоденнику походу королеви Владислава на Москву (1618 р.)⁴, писаному одним з керів-

¹ *Pisma Stanisława Żółkiewskiego, kanclerza koronnego i hetmana*. Kraków 1861, s. 314-338. Див. також публікацію матеріалів Вільшанецької та Раствавицької комісій Ю.У. Немцевичем: *Zbiór pomników historycznych o dawnej Polsce z rękopisów, ludziej dzieł*..., t. 6. Puławy 1836, s. 107-122, 132-143. Нами виявлено деякі інші списки цих матеріалів: Національна бібліотека у Варшаві (далі — НБ), Відділ мікрофільмів (далі — ВМ), № 50138, с. 59-64; Бібліотека Чарторийських у Кракові (далі — БЧ), Відділ рукописів (далі — ВР), № 1657, с. 205-206; № 108, с. 967-970.

² *АЮЗР*, ч. III, т. 1. Київ 1863.

³ Власне, до ранішого періоду можуть належати дані Віршованої хроніки 1682 р., де переказується жартівливий діалог Сагайдачного з королем Сигізмундом III і свідчення про написання гетьманом дум-гімнів, які співали козакі, йдучи на бій з ворогом під Берестечком 1651 р. (Бібліотека ПАН у Кракові, ВР., № 1275).

⁴ БЧ, ВР, № 110, с. 861-972. Тут і далі всі дані подано за новим стилем. Нещодавно важливі документи були виявлені у РДАДА в Москві російським істориком Б.М. Флоренко. У свідченнях «боярського сина» Ісає Протасьєва та п'яти стрільців,

ників війська Речі Посполитої, і доповнюють собою відомі джерела, де висвітлюються дії запорожців на чолі із Сагайдачним, які воювали разом з Владиславом проти Московської держави.

Під 29 липня 1618 р. зазначається, що запорожці взяли Лівни та Єлець. Під 23 вересня говориться про те, що польське військо стало під Звенигородом. Туди прибуло посольство Війська Запорізького чисельністю 70 осіб. За словами послів, Військо Запорізьке на чолі із Сагайдачним стояло в цей час на берегах Москви-ріки між Коломною і Москвою, а чисельність запорожців сягала 40 тис. Щоправда, автор щоденника вважав, що козаків є тільки понад 20 тис. Посли повідомили також, що Військо Запорізьке захопило Єлець, Лівни, Шацьк і Переяслав, козаки сплюндрували і спалили посади цих міст, набрали чимало полонених. Посли просили дати їм королівський прапор і хотіли узгіднити місце зустрічі польського та українського військ. Врешті «через пана Магдаленського їм було послано прапор, Сагайдачному – булаву, а також бубни [барабани – *Ю.М.*]. Їм було наказано прибути в Тушино в середу, тобто 3 жовтня. Пан Магдаленський мав теж від пана гетьмана [великого литовського К. Ходкевича – *Ю.М.*] доручення підтримати їх, якщо б вони захотіли штурмувати столицю, на що мав окремий вірчий лист і від королевича». 6 жовтня 1618 р. запорожці виграли битву з російським військом під Москвою, а в ній відзначився Сагайдачний: «У цей день козаки, минаючи Москву, мали під нею битву з царським двором і взяли масу в'язнів. Сам Сагайдачний у погоні за гетьманом Бутурліним вирвав у нього списа і вдарив його тим буздиганом, якого він отримав від королевича, і звалив [Бутурліна – *Ю.М.*] з коня». 8 жовтня «Сагайдачний з полковниками вітав королевича його мость і віддавав в'язнів, воєвод елецького і лівенського і їхніх послів, що мали їхати з даниною до Криму, які вже увійшли до орди з даниною і з грамотами, в яких Михалко [Романов – *Ю.М.*] намовляв перекопського царя нападати на наші кордони; там же схопили козаки і татарських послів, які їхали до столиці». 11 жовтня розпочався потужний штурм Москви, причому 5 тис. козаків вдарили на Острожок за Москвою-рікою, щоб відволікти ворожі сили. Тим часом на Арбатські ворота вдарили головні сили Владислава, пасамперед «пана гетьмана [Ходкевича – *Ю.М.*] і моя» [автора щоденника – *Ю.М.*], за ними – німецька піхота Лермонта⁵, потім – піхота Апелмана, врешті – 10 тис. запорожців. Тверські ворота штурмувала німецька й угорська піхота, а запорожці мали йти за ними, оволодіваючи прилеглими вулицями. Однак Москва тоді встояла. 29 жовтня було вирішено армію Владислава відвести до Смоленська, а тут залишити один з полків поруч з лісовчи-

що втекли з козацького полону, розповідається про взяття запорожцями Песоші, Шацька та Сапожкова, про повернення їх до Сагайдачного, який два тижні облягав Михайлов на Рязанщині з 29 (19) серпня 1618 р. Ці дані доповнюють картину облоги Михайлова, висвітлену Яворницьким у його «Історії запорозьких козаків» (Київ 1991, т. 2, с. 151).

⁵ Пліч-о-пліч з Лермонтом, вірогідно, предком російського поета Ю.М. Лермонтова, Сагайдачний бився і під час Хотинської війни 1621 р.

ками та запорожцями Сагайдачного. 2 листопада 1618 розпочалися мирні переговори, а 3 січня 1619 р. було підписано Деулінське перемир'я.

Після завершення війни величезна маса запорожців знов повертається до Києва, який і раніше був їхньою головною базою в запіллі. Тут з усією гостротою постало питання: як бути далі. Річ Посполита боялася такої небезпечної козацької сили і не хотіла тримати її в мирний час, зволікала з виплатою заслуженого жолду, вимагала скоротити реєстр Війська Запорізького. Військо Запорізьке мусило шукати шляхів розв'язання ряду важливих проблем, але різні його угруповання по-різному їх бачили. Ситуація загострювалася й тому, що під час підготовки нової польсько-турецької війни кожна із сторін прагнула перетягнути козаків на свій бік. Підґрунтя для посилення протурецької орієнтації козацтва було. Військо Запорізьке, яке ставало авангардом українського народу в його національно-визвольній боротьбі, дедалі сильніше виявляло незадоволення колоніальною політикою Речі Посполитої. Не випадково польський агент писав тоді зі Стамбула: «Вся Русь [тобто Україна й Білорусь — Ю.М.] є нам таким ворогом.., що воліла б прожити тисячу років з жидами, турками, татарами, ніж один рік з нами»⁶. Одним з підтверджень посилення відповідних інтенцій Порти є унікальний лист козака Садири до Сагайдачного, писаний, очевидно, в першій половині 1619 р. Садира попереджував гетьмана про задуманий поляками зрадливий удар по козаках і просив надіслати свого посла до Скіндер-паші, бо він «у нас єсть лепший приятель, ніжелі ляхи». Щоправда, поляк, переписувач листа, який невдало передав кириличний алфавіт латинськими літерами, вважав ці свідчення Садири турецькою провокацією. У додатках (№ 3) подаємо текст цього листа в оригіналі.

До Києва, де стояли головні сили козаків, поспішали й послы Речі Посполитої. Великий гетьман коронний С. Жолкевський сповіщав із Жовкви 3 серпня 1619 р. короля Сигізмунда III, що королівський посол Ісайковський уже пройшов через Жовкву до козаків⁷. Нам вдалося знайти лист Павла Начинського до його патрона, київського воеводи Томаша Замойського від 8 серпня 1619 р. Автор сповіщав про дуже гостру козацьку раду на Масловому Ставі, де пристрасті, однак, вляглися, а особливу увагу приділив надзвичайній раді в Києві, що сталася 29 липня 1619 р. Тут козаки присягалися стояти насмерть проти Речі Посполитої. Автор зауважив і гострі суперечності між різними угрупованнями запорожців, згадав сутичку Сагайдачного, який належав до поміркованішого і лояльного до Речі Посполитої угруповання, та Яковом Неродою (Бородавкою) — головним представником «черні», який, очевидно, схилився на бік Османської імперії. Внаслідок цієї сутички Бородавка був тяжко поранений Сагайдачним: «Сагайдачний на гетьманстві прудко утвердився⁸, забив того, хто хапав прапор, є й інших понад десяток поранених.

⁶ АГАД, ф. «Архів Радзивилів» (далі — АР), відділ II, кп. 12, с. 712.

⁷ НБ, ВМ, № 50138, арк. 36 зв.—37.

⁸ Як свідчив Жолкевський у іншому листі до Сигізмунда III (від 11 червня 1619), гетьманом перед тим був Барабаш («старший їх Барабаш в Черкасах») (НБ, ОМ, № 9041, с. 52).

Бородавку... схопив, але того потім випросили. Тепер у якійсь сварці [Сагайдачний] дав йому будзиганом у лоб аж до мозку і [Бородавка], мабуть, вже здох. Присягалися там стати один за одного і добиватися, хоч і ціною життя, свого заслуженого, оповідаючися і при вірі старожитній [православній — Ю.М.]. Розсудливо те вчинив [Сагайдачний], що наказав не всім з'їжджатися до цього кола, бо коли б їх було більше, то більший був би і бунт. А ті, що не були, то по містечках з'їжджаються до купи, присягали при старших і тут у Києві на горі під замком близько 250 старшин, у понеділок тиждень тому минув [29 липня 1619 — Ю.М.] присягали, а потім у місті, коло ратуші, в будинку присягло, знати, 700 душ на голій шаблі, покладеній на столі, що гурту не можуть покинути і скрізь, де піде гетьман, йти й що накаже, чи добре, чи зле, все чинити». Далі автор зазначив, що на раді було й кілька десятків донських козаків, але вони швидко вирушили у зворотню путь. Пізніше автор листа зустрівся з якимось сотником і той по секрету сказав йому про рішення ради: «Ми хотіли б чинити не так, як перед тим, коли в раді козаки доходили до шаленства. Якщо нас винагородять й обернуть до чого, то будемо служити. Винагородять, але не вживуть до чого, розійдемося в порядку. Одним, новітнім козакам накажемо йти додому, хліб робити, другі залишаться на Запоріжжі, треті теж підуть до грузинського царя або гуди, де знайдуть службу, але проти короля йгомості і Речі Посполитої нічого злого не мислимо. Так мене відправив цей добрий чоловік, який добре знає справи. Але інші поговорюють: «Підемо до Львова чекати заплати». Тепер повернулися їхні посланці з кола від його мості пана кашцлера, їхали просто до Корсуня, де стоїть артилерія. З ними й інші посланці від його мості пана кашцлера [С. Жолкевського — Ю.М.]»⁹. Досить важливим є і наступне донесення П. Пачинського від 19 серпня 1619 р., з огляду на що ми подаємо його текст у додатках (№ 6). Як відомо, запорожці здійснили після цієї ради її ухвалу. Вони будуть брати активну участь у Тридцятилітній війні, здійснюючи походи до Чехії, Моравії, Словаччини, Угорщини, Трансильванії, Австрії, Німеччини, трішки згодом побачимо їх і на службі в грузинського царя. З опрацювань проф. О. Барана довідуємося, що Сагайдачний та полковник Оліфер Голуб були ініціаторами посольства до іранського шаха Аббаса II. Козацький представник Стефан навіть уклав союз між Військом Запорізьким та Іраном проти Османської імперії.

Переговори Війська Запорізького з Річчю Посполитою завершилися Раставицькою комісією 7 жовтня 1619 р., внаслідок якої реєстр мав бути зменшений. 8 жовтня Сагайдачний з іншими представниками Війська Запорізького склав присягу на вірність цій умові. Порівнюючи текст угоди, який був раніше опублікований, з виявленими нами списками, можна помітити певні розбіжності у складі старшини, що підписала цей документ, у передачі їхніх імен та прізвищ. Думаємо, що буде не зайвим навести цей перелік імен:

⁹ АГАД, «Архів Замоїських» (далі — АЗ), № 737, с. 59.

Писемці ¹⁰	Грушевський ¹¹	Список АГАД ¹²	Список НБ ¹³
Ян Ярч Григорійсвич Затиркенич М. Воллиць. Тинко Бобель. Ст. Злотницький —	Ян Ярч (Ларч) Григорій Затиркенич М. Воллиць. (Воллиць?) Тинко Бобель. Ст. Злотницький —	Ян Ларч Григорій Затиркенич М. Воллиць. Тинко Бобель. Ст. Змелтонський —	Ян Зарч Григорій Затиркенич М. Воллиць. Яцько Рубель. Ст. Яблонський Ян Ястремський Демид Поклослиць. Янєс Божницький —
Дмитро Брацлавсь. Іоаннес Бачинський Ян Костжевський Мартин Олександр Качковський Степан Байдученко Лаврентій Папковський Влаян Ільницький —	Дмитро Предлавсь. Ян Бачинський Ян Костжевський Пневський Олександр Качковський Іван Байдученко Лаврентій Папковський Влаян Ільницький Дем'ян Перхутвич	Іоаннес Дачинський Ян Копійзовський Мартин Пневський Олександр Качковський Іван Байдученко Лаврентій Папковський —	Ян Копійзовський — Мартин Пневський Олександр Коховський Павел Байдучевський Лаврентій Папковський —

Дуже важливе звідомлення про перебіг перемовин у жовтні 1619 р. містить лист польських представників Т. Шимковича, Т. Злотницького та Я. Белецького до короля Сигізмунда III від 15 жовтня 1619 р. Тут-таки згадується і сам Сагайдачний. Враховуючи значення цього листа, подаємо його текст у додатках до цієї статті (№ 7).

Весна 1621 р. минула в напруженій підготовці до війни у Молдавії. Цікавим є протокол допиту агента молдавського господаря, який 9 разів побував в Україні, довідуючись про козаків і врешті був заарештований польською владою. Він сказав на допиті про причини зацікавленості молдавського уряду козаками, яких «вся земля Волоська дуже боялася, аби до Волох не вдерлися», але й зазначив, що козаки «самі між собою б'ються»¹⁴. Без перебільшення унікальними є два листи головного суперника Сагайдачного в боротьбі за гетьманство — Якова Нероди (Бородавки). Один з них писаний Бородавкою до князя Криштофа II Радзивилла 8 травня (24 квітня). 1621 р. з Києва, а другий — до Сигізмунда III, від 17 (7) березня 1621 р. з Запорозжя. Вони вже надрукувані нами, і тому не будемо детально на них зупинятися. Зазначимо тільки, що листи доводять освіченість Бородавки, бо один з них підписаний гетьманом особисто каліграфічним українським скорописом. Він же розв'язує питання щодо справжнього прізвища Бородавки, бо гетьман підписався «Яков Нерода». Врешті, в цьому листі містилося прохання до князя Радзивилла допомогти посольству Війська Запорізького, яке вирушило до Сигізмунда III. Про те, що це посольство очолив Сагайдачний поряд з володимирським єпископом Й. Курцевичем, Бородавка промовчав. Київський митрополит Йов Борецький у листі до нього ж повідомляв про раду Війська Запорізького на Кагарлику на початку червня 1621 р. і про посольство Сагайдачного та Курцевича, про виступ у похід Війська Запорізького 17 червня 1621 р.¹⁵

¹⁰ Zbiór pamiętników, t. 6, s. 149.

¹¹ М. Грушевський. Історія української козаччини. *Вітчизна*, 1989, № 9, с. 194.

¹² АГАД, ф. «АР», відділ II, кн. 12, с. 676-677.

¹³ НБ, ВМ, № 8919, арк. 289 зв.-290.

¹⁴ АГАД, ф. «АЗ», № 3037, с. 123.

¹⁵ Цей лист вже надруковано: Ю. Мицик. Із листування українських письменників-полемістів 1621-1624 років. *ЗНТШ*, 1993, т. 225, с. 321.

У листі відомого письменника-полеміста Андрія Мужилівського до того самого адресата від 15 (5) липня 1621 р., що стосується того-таки посольства, привертає увагу характеристика гетьмана: Сагайдачний «завдав смертельної рани унії, коли єрусалимського патріарха з багатими дарами відпровадив»¹⁶. Тут ідеться, звичайно, про сприяння Сагайдачним місії єрусалимського патріарха Феофана, внаслідок якої в Україні та Білорусі була відновлена вища православна ієрархія.

У нововиявлених джерелах можна знайти дані, які стосуються чисельності Війська Запорізького під час Хотинської війни 1621 р. Останнім часом у польській історіографії з'явилася тенденція применшувати кількість запорожців, що брали участь у цій війні, до 15 тис. осіб. Тимчасом ще друкований в «Жерелах до історії України-Руси» компут 1621 р. називає цифру 41520 козаків. Ще один компут, знайдений нами, оцінює чисельність Війська Запорізького в 40 тис. (польсько-литовського війська – у 28630 душ), причому називає чомусь Сагайдачного наказним гетьманом. Ту саму цифру подає й анонімний щоденник Хотинської війни¹⁷. Із згаданого листа Борецького видно, що на раді в Кагарлику був перепис Війська Запорізького, якого виявилося 50600 душ¹⁸. «Новини» з Любліна, надіслані каліському підчашому 20 липня 1621 р., засвідчували: «Запорізькі козаки прислали компут свого війська з 40 000 добірних молодців і стільки ж іншого, посполитого, війська»¹⁹. «Новини» зі Львова від 31 серпня 1621 р. визначають кількість запорожців у Хотинській війні аж у 160 тис. (!)²⁰, що вже справді є перебільшенням.

Вдалося виявити два стислі компути, складені, очевидно, в 1617–1618 та 1621 рр. У першому було зафіксовано дані про зміни в складі Війська з вказівкою на кількість чи то вбитих, чи то вибулих. Підрахунки тут не дуже точні і, до того ж, окремі цифри написані так, що допускають різні читання. Названо Михайла Дорошенка, який гетьманував у 1623–1628 рр. (з перервами), Богдана Коншу (Кончу), який був гетьманом двічі (липень 1622 – кінець 1622 рр., початок 1623 – травень 1623 рр.), Мартина Пневського, Андрія (чи то Андрієвича, що гетьманував у 1609–1610 рр., чи то Андрія Діденка, гетьмана у 1632–1633 рр.). Другий компут називає тільки прізвища полковників Війська Запорізького, а також гетьмана Сагайдачного. З відомих осіб тут названо Б. Коншу, полковника Адама Підгірського. Важко сказати, чи згадка про Сидора Чорного стосується Григорія Чорного (Савича) чи Сидора Семаковича. Під іменем Тимофія, можливо, криється Тимофій (Тишко) Боболь, а під іменем Дацька – Данило Дерекало, згадуваний у компуті 1621 р. Можливо, полковник Чечура був батьком або родичем відомого пізніше переяславського полковника Тиміша Цищора. Обидва компути подаємо у додатку (№ 4-5).

¹⁶ Ю. Мищик. Із листування, с. 324.

¹⁷ АГАД, ф. «Архів Браницьких з Сухої», № 17/25, с. 160-167; НБ, ВМ, № 9035, арк. 19 зв.

¹⁸ Ю. Мищик. Із листування, с. 321.

¹⁹ НБ, ВМ, № 8919, арк. 302.

²⁰ Там само, арк. 305 зв.

Згадані «Новини» від 20 липня 1621 р. засвідчили те, що Ходкевич наказав іти Війську Запорозькому повз Вінницю до Могилева Подільського, щоб звідти увійти до Молдавії. У «Новинах» зазначалося, що посольство на чолі із Сагайдачним і Курцевичем прибуло до Варшави і що воно домагалось повернення православним від уніатів церков і монастирів. Відповідь їм була відкладена до сейму. «Тим часом було дано знати, що Бородавка назло Сагайдачному відмежувався від цього посольства і, не чекаючи відповіді, роздав отаманам гроші й вирушив у середу до Дністра»²¹.

Анонімний автор, можливо Ян Жолкевський, у листі до Л. Мясковського описав битву з турками під Хотиним 14 вересня 1621 р. Тоді запорожці перемогли, ще й запалили турецький табір. Сам «Сагайдачний так мужньо поведився, що відрубав голову Кантимиру-мурзі і приніс [її] до табору. «Однак запорожці втратили кілька тисяч своїх через те, «що один гетьман козацький [Бородавка — Ю.М.] зрадив, бо не допомагав Сагайдачному, якого [зрадника] гетьман [Ходкевич — Ю.М.] дав стратити»²². Таку саму інформацію про долю Бородавки подає і анонімний щоденник Хотинської битви, де під датою 14 вересня говориться: «Запорізькі козаки за колишню справу Бородавку, свого колишнього гетьмана [скинули], якого Сагайдачний за схвальним криком всього Війська наказав стратити через кілька днів»²³. Згідно з відомою Кам'янецькою хронікою, Сагайдачний «тримав його [Бородавку] при собі, а через два дні вночі наказав його стратити»²⁴. Однак нам вдалося знайти джерело, яке заперечує трагічну долю Бородавки і стверджує, що той помер своєю смертю на початку 1623 р.: «Бородавка, козацький гетьман, помер, на місце якого обрали собі якогось Дорошка [Михайла Дорошенка — Ю.М.]»²⁵. У світлі цієї інформації варто почекати з однозначним вирішенням питання про долю найголовнішого політичного опонента Сагайдачного. Цей документ подаємо у повному вигляді в додатках (№ 8).

Найважливішими з наших знахідок є два невідомі раніше листи Сагайдачного. Один з них від 12 (2) червня 1620 р. (зі Стеблева) адресований гетьманом богуславському підстарості Вільямові. Весь лист писаний рукою Сагайдачного по-польськи. Він засвідчує, що гетьман стояв у цих краях на зимових квартирах, бо мав особливий сантимент до богуславців. Цього листа ми вже друкували в перекладі українською мовою²⁶, але його варто навести тут у оригіналі (№ 1). Другий лист Сагайдачного був ним тільки підписаний («Петро Конашевич, гетьман»), а писав його польською — писар. Цей лист, датований 23 (13) січня 1622 р., був надісланий з Києва князю Криштофові II

²¹ НБ, ВМ, № 8919, арк. 302.

²² НБ, ВМ, № 8919, арк. 245 зв.

²³ НБ, ВР, № 1651, с. 163. Тут, до речі, детально описано, як було поранено в руку Сагайдачного 29 серпня 1621 р. (с. 153).

²⁴ *Османская империя в первой четверти XVII века*. Москва 1984, с. 62.

²⁵ АГАД, ф. «АЗ», № 3036, с. 61.

²⁶ Ю.А.Мицик. Гетьман Сагайдачний на Корсунщині. *Корсунський часопис*, 1994, № 1, с. 20; Ю.Мицик. Невідомі листи гетьмана Сагайдачного. *Бористен*, 1995, № 2, с. 10-11.

Радзивиллу. Сагайдачний дякував князю за підтримку його посольства до короля і знову просив від адресата допомоги для української православної церкви. Характерно, що Сагайдачний тут титулувався тільки як «гетьман з реєстром його королівської милості запорізьким» і це, очевидно, свідчить про зростання суперечностей між старшиною та черню. І цей лист наводиться у додатках (№ 2).

Як видно з виявленого нами листа знаменитого Мелетія Смотрицького до Андрія Мужилівського від 30 (20) квітня 1622 р., Сагайдачний перед смертю заповідав булаву своєму другові, представнику низів Війська Запорізького, Оліферові Голубу. На раді в Кагарлику, що відбулася по смерті Сагайдачного, козаки «обрали собі гетьмана з черні Оліфера Голуба, прізвиськом Чермака [можна прочитати і як «Черняка» — Ю.М.], що не має ні дружини, ні дому, мужа в ділі лицарським біглою, старовинного козака, друга вірного померлого гетьмана пана Сагайдачного, який його за свого життя, якщо рада схилиться на бік черні, найменував на свій уряд і так сталося»²⁷.

Смерть Сагайдачного не залишилася непоміченою. Ворог українського козацтва, анонімний автор трактату «Способи та ексцеси про козаків, як має бути приборкане Військо Запорізьке...» покликався на авторитет Сагайдачного, коли безпідставно намагався взяти під сумнів боєздатність запорожців під Хотиним: «більша частина [козаків] повтікала..., на що сам гетьман Сагайдачний скаржився»²⁸. Посол Речі Посполитої в Туреччину князь Криштоф Збараський у своєму листі від 8 травня 1622 р. із сумом зазначав: «Помер Сагайдачний, такий вірний і відданий в.к.м. і Речі Посполитій гетьман запорізький, за влади якого ліпше було вести переговори з козаками, що легко було помітити. Тепер же Господь Бог знає, що за гетьмана оберуть собі, дуже вірогідно, щоякнайсвавільнішого, бо їхня природа вимагає цього. Суворість колишнього гетьмана була їм дуже тяжка; там тепер може дійти до дивних речей, немало їх, знати, пробралось до донців і пішло з ними на море; тут турки будуть потривожені...»²⁹. У листі від 18 вересня 1623 р. К. Збараський писав: Сагайдачний «неборак, чоловік цнотливий, справний, мужній, дуже зичливий Речі Посполитій, подібного якому козаки не мали між собою»³⁰.

Знайдені нами джерела проливають додаткове світло на біографію гетьмана Петра Конашевича (Сагайдачного), але, звичайно ж, архівосховища містять у собі набагато більше даних про нього. Сподіваємося, що в недалекому майбутньому колективні зусилля дослідників дозволять створити повноцінну біографію одного з визначних діячів історії України козацької доби.

²⁷ АГАД, ф. «АР», відділ II. Супплементум, № 333.

²⁸ АГАД, ф. «АР», відділ II. Супплементум, № 535. Цей трактат було написано між 1621–1635 рр.

²⁹ НБ, ВР, № 360, с. 170.

³⁰ Там само, с. 182.

ДОДАТКИ

№ 1

1620, червня 12(2). Стеблів

Лист гетьмана Петра Конашевича (Сагайдачного) до богуславського підстарости Вільяма щодо постачання корму для коней Війська Запорізького.

Mściwy panie Wiliam!

Na wszem zyczliwe swoje służby łasce w.m., sweo mciweo pana, pilnie zalecam etc.

Było Wojsko na tem, aby armatne konie z czeladzią na przezimowanie w Bogusławiu położyć. Jam im, to ukazawszy, że przechodzenia wojsk częstych dokuczyło się p. bogusławcom, zaślałem ich na pewne miejsca za Dniepr, gdzie już tam mają przezimować. Więc, iż tu przy mnie towarzystwa, którzy nie mają obejścia sweo, też inszych sług wojskowych bawi się siła, którym się wyżywienia z końmi nie wystarczy, a i moje po tych pracach odżywienia potrzebują, proszę pilnie w.m., sweo m. pana, racz w.m., panom bogusławcom kazać wsypać miar z sześćdziesiąt owsa i tylko siana wozow złożyć, a tu, do Steblowa, sprowadzić, poglądając na to, nie by się wymawiali, zem ich po te czasy ochraniał od wszelakich ciężarów wojskowych i starałem się, jako o biliskich sąsiadów, zeby ciężarów nie ponosili stawilo [?] ich też tę żywności słozenie będzie kosztowało. To łaskę w.m., swe m. p[an]a omal [?] służę a p. bogusławcom podziękuje i na potem, gdy się trafi, oddziałam swe. Powtore w tem służby swe oddaję łasce w.m., meo m. pana.

Dat z Steblowa d. 2 juny a. 1620.

W.m., meo m. pana, zyculiwy i służyc gotow

Piotr Konaszewicz, hetman Wojska I. K. M. Zaporozkiego.

[АГАД, ф. «Архів Потоцьких публічний» – 9, т. 1, с.320-321. Оригінал-автограф. Адреса: „Jeo m. panu Wiliamowi, podstarościemu bogusławskiemu, w. m. panu i prłłowi”].

№ 2

1622, січня 23 (13). Київ.

Лист гетьмана Петра Конашевича (Сагайдачного) до князя Криштофа II Радзивилла з проханням про заступництво за митрополита Йова Борецького, Мелетія Смотрицького та інших єпископів, звинувачених урядом Речі Посполитої у діях на користь Туреччини.

Jaśnie oświęcony miłościwe książe, nasz miłościwy panie hetmanie, panie nasz miłościwy.

Najniższe służby rycerskie do miłościwej łaski W. Ks. M., pana naszego miłościwego, jako najpilniej zaleciwszy etc.

Przed expedytią turecką w roku terazniejszym przede mną hetmanowi, i wszystkimu towarzystwu Wojska Jego K. M. Zaporozkiego znamenita chęć i wrzystkiemu młściwego, i chrześciańskiem zyczliwym sercom animować raczył, wielce wdzięcną ochotę na ten czas sprawiło w nas. Dopiero zaś po dokazanych za pomocą najwyższego skutkach przez też osobę powinszowanie i miłe podziękowanie, jako nawdzięczniej przyjąwszy z najniższemi pokomemi rycerskiemi powolnościami naszemi, Waszej Ksiej M., naszemu miłościwemu panu, odzywany się, przydawszy wedle żądania i rozkazania W. Ks. M. za oksyią zbliżenia

się wojska naszego w majątnościach naszego mściwego pana przystojnie można ochronę w terazniejszych petitiach do najaśniejszego krola naszego mściwego pana o uspokojenie starożytniej religiej naszej greckiej o miłościwie łaskawa i powazna przyczynie W. Ks. M. pokornie i uniżenie prosimy, aby tych apostatów unitów, zwadców i turbatorów naszych, o których pewnie byśmy na Pana Boga i na chrześcijaństwo swoje i najaśniejszego krola, pana naszego mściwego, nie respectowali tak wielkie odwaznemu narodowi, łączno by mia-no, mających sie metropolita i władyków, z karków cerkwi naszej znieść, a nam wedle praw i uzywania naszego z wieków, swoich duchownych posłuszeństwu patriarchii wschodniego pozwolić i tych nowopoświęconych przez wielebnego patriarche Hierosolimskiego, właś-nie nam należnych pasterow, ojca Boreckiego i ojca Smotryckiego i innych, metropolita i episkopow, zniozszy z nich i nas tureckiej zdrady, gdyż jawny i jasny i skutkiem samym za łaską i pomocą Boza w terazniejszej expeditiej tureckiej przeważną wierna posługą nasza okazany i przeświadczony fałsz listem swoim pańskim onych w miłościwą łaske swoja przyjąc i consensem swoim na stolicach duchownych, jako zwierzchni pan i podawca miłoś-ćiwie i spawiedliwie utwierdzic i nas wiemych i najniższych podnożkow swoich tym, jako najkosztowniejsza nagroda ukontentować i do dalszej odwagi i rycerskich posługi i powol-ności z narodem naszym W. Ks. M. z każdym czasem odsługować winni zostawszy, dopiro za okazją tych poslow naszych siebie bracia nasza narod ruski w miłościwa łaske W.Ks.M., jako najpilniej, załecamy.

Z Kijowa 13 d. January po starego Anno Dni 1622.

W. Ks. M., naszego miłościwego pana naniższy słudzy Piotr Konaszewicz, hetman z reestrem JKM Zaporozkiem.

[Адреса: „Jaśnie oświeconemu Ksiu Panu panu Chryzstophowi Radziwillowi, Ksiu na Birzach i Dubinkach, hetmanowi W. Ks. Lit[ewskieg]o, mnie wielce miłościwemu panu należy”. „20 Febr. 1622”.]

АГАД, «Архів Радзивилів», відділ II, № 804. Оригінал, особисто підписаний Сагайдачним.

№ 3

1619(?), Перша половина року (?).

Лист козака Семена Садири до гетьмана Петра Сагайдачного з прохан-ням не вірити полякам і послати свого представника до Скіндер-паші.

Moі łaskawy panie hetmanie!

Panie Saydaczny!

Sluzby moie do łaski w.mci załecam.

Jam iest Semen Sadyra. Oznaymuiu w.m. o sobie, ze mia tatarę wziali u Bohu protywu Czapraklu i powiezli nas byli do Krymu. Dowiedawsia Skinder Basza o nich i pereniaw ich i pobil tatory i nas pobral i popuszczal nas wolu. A oznaymuiu w.m. o tom, szto lachy mauit wass zdradyty, bo iesmy czul o tom od turek, szco was mauit, u tabor przystawiwszy, pobity. Nie mayteczce bezpiecno! Jabyśmy [?] wysczoł, ale jeszcze przesłuchaju, szczo budet i oznaymlu waszmosty; i o to, szczo buło poszło czołnami dwieste, uczul o tom Skinder Barsza i ze [?] od Tawani lude katarchu zatopili, zawemuł ich. A koli schoczete, iakoho nashoho towarzysza do nioho poslite, nie waruyte ani czocho, bo u nas iest lepszy przyatel, nize-li lachy i uczujete welikuiu przyjazn i budete mi diakowaty. Y czynemo z niem sobie posta-

nowlenie. A zapewne poszli tut posty i ia z niom budut chodyty od was koli schoczete, poslite konium, albo wodoiu, nie wazyitiesie. Niechay sie skarzel, szto do Skinder Basze idu w poselstwie. A zatym sluzby moie do Boha i do waszmosty zalecalii i proszu was iak naypredzey poslite posla.

НБ, ВМ, № 5013. Копія (оригінал рукопису зберігається у відділі рукописів бібліотеки ім.Рагінських у Познані під № 8).

№ 4

1617—1618 (?).

Компут частини Війська Запорізького.

Comput Wojska Zaporowskiego.

Hetmańskiego pułku było 1560, teraz zostało 1012, ubelo 550.

Doroszenkowego było 1450, teraz zostało 920, ubelo 530.

Themorowskiego było 1200, teraz zostało 130, ubelo 420.

Kuryłowego było 1407, teraz zostało 1002.

Konczynowego było 1360, teraz zostało 962, ubelo 370.

Pniewskiego było 1400, teraz zostało 945, ubelo 150.

Andzyowego było 2330, teraz zostało 939, a ubelo 396.

Zachrynowskiego było 1360, teraz zostało 1330, a ubelo 150.

Woszymłowego było 1360, teraz zostało 1330, a ubelo 60.

Bonkowego było 1200, teraz zostało 350, a ubelo 320.

Wersunowskiego było 1430, teraz zostało 502, a ubelo 60.

Puszkarzow yz woznicami i jest 451.

Suma: zostało 10762, ubyło 3417.

НБ, ВМ, № 8919, арк. 290 зв. Копія.

№ 5

Не пізніше 30 квітня 1622 р.

Компут полків і полковників Війська Запорізького.

Pułkownicy Wojska zaporoskiego.

Sahajdaczny

hetmański polk

Konszyn polk

Czyczkanow polk

Тимофiejow polk

Sidora Czarnego polk

Czczuryyn polk

Dackow polk

Trochima Dołhała polk

Matfejow polk

Adamow polk

A czterech pułkownikow imion przepomniamo.

АГАД, ф. «АР», відділ II. Суплемент, № 332. Копія.

№ 6

1619, серпня 19. Київ (?).

Лист П.Пачинського до Т. Замоїського, київського воеводи, з повідомленням про раду Війська Запорізького.

Snadź i dońcow przyszło do nich trzy tysiacy. Było ich tu kilkadziesiąt w Kijowie i przysięgali też i wyprawili ich stąd. Wiem, iż na Don posłali już się [?] przed kilka niedziel; ale powiadają, że ci z Moskwy wyszli, którzy byli zaciągnieni od cara, ale że nie rychło przyszli po traktatach, kazał im przez [?], a snadź ich do 10 000 jest, tylko roznie rozłożą się. Jesliby w sworzi było Wojsko Zaporowskie, a było by contenty, a w.m., mój mściwy pan, chciałby ich mieć dziesiąt, rozumiem, jako widze chęć ich ku w.m., memu mściwemu panu, iż ochoczy i wojsko główne podobno nie bronilo by im tego, to jest jesliby obok wojska koronnego służyli kro.j.m. i Rptej, albo contenti odpuszczeni byli. Pamiętno [?] nie zaciągało ich, był tu sluga, ale tylko za Dniepr jadąc, wstąpił [?] i za zdrowie napił się. A teraz te przysięgli się nie rozłączać. Tam snadź ktoś zaciągnął lisowczyków, powiadają do siedmi tysiacy. Te jakie zaciągi, Bóg daj, aby były na dobre Rptej; Jeo m. pan Strus przemiął tu we dwóch milach około 20 july. Napisałem był o jeo mci jechaniu i o inszych rzeczach do w.m., mego mciwego pana, ale przez occurrenta [?], mieszczanina tutecznego, który z drogi się wrócił i listy nazad oddał mie. Przyjąłem zaś tu [?] jako widzi, człowieczka dobrego tutecznego z koniem, na to najwięcej, abym dwie niedzieli spodziewam się, gdy Wojsko Zaporozkie ruszać się będzie, do czego się obroci, miał przez kogo w.m., memu mł. panu, oznajmić. Approbatu p. Zenonowi racz w.m., mój mcywy pan, przysłać. Ten rok nie mógł być lepiej postanowiony, a na insze, przyjechawszy, będzie w.m., mój mciwy pan, raczył stanować, bo podano saw[?], że mi w.m., mój mciwy pan, nie porzucił nic czynić, tylko wszystko do przyjazdu swego zatrzymać i zatem [?] też i mnie mniejsze poważenie i sprawy w.m., mego mściwego pana, poczeli się byli opierać [?]. A co [?] mie [?] będzieli na usługowanie w.m., mego mściwego pana, będzie. Ale przyznam się, że wołał bym szarą suknią w pokoju, niz w kłopotcie szorła t ią [?]. D. 19 aug.

АГАД, ф. «АЗ», № 737, с. 13-14. Конія.

№ 7

1619, жовтня 15. Біла Церква.

Лист послів Речі Посполитої Т. Шимковича, Т. Злотницького і Я. Білецького до короля Сигізмунда III щодо мирних переговорів з Військом Запорізьким.

Jaśnie wielmożny krolu, panie nasz miłosciwy!

Uniżenie służby nasze, etc. Sam Pan Bóg świadek, jakim usiłowaniam, jakimi chęciami staramy się, jakobyśmy jaknaprędzej i jako za najlepszem R. P. mogli przywieść do skutku włożoną na nas usługę i zawerzec sprawę nam od w.m., naszego m. pana, zleconą. Ale iż non cum hominibus quibus ratio dux, lec cum vulgo et plebe, quae bellum multorum definitur capitum, zadne ne idą, a tych ludzi rarie nic nie mogą persuasia. Na samym zasadzili się irrationabili chłopskim uporze. Za czym o taką przychodzi remorum. Jako się w.m., naszemu mciwemu panu, poranu przez mieszczczenia kilowskiego dało wiedzieć, zesmy do nich skoro dzień jechali, zastalismsy ich w szkowaniu wojska ich, zastanowili nas, nie dawszy przyjechać grobelki na Urzeniu, prosząc, abyśmy poczekali, dokąd się nie spr-

wią pułki, pomykając się długo z pułkami na górę, to za górę, długo mieszając, przysłali, abyśmy jechali pisać wojsko, a w tym się sam hetman Sahajdaczny sbliził ku nam; do którego zbliższy się, powiedzieliśmy, że to jest przedniejsza, abyśmy wojsko pisali, ale żebyśmy comissia zawarli namowiwszy, wam ją oddali, a od was referat wzięli, nie pisać tedy, ale wiedzieć tylko, iże zaś o to usiłowali, z obmową to pojachaliśmy, postanowili pułków jedenասcie. Lud niemał wszystkich ognisty, rzadko z łukami. Naszem rozumieniem mogło ich być 8 000, podali nam register swego przepisu, który w.m., memu mściwemu panu, posyłamy, kładąc być wojska 60 000. Wypuszczali strelbę pułki porządkiem, potym przywiedli nas na armatę, przy której było piechoty z rusnicami 2 000 citra vel ultra. Wypuścili strzelbę, strzelano z dział, obrocono potym pułki ku obozowi, ukazując je znowu przed nami, każdy odwracał do stanowiska swego. Zsiadszy z konia, Sahajdaczny prosił nas najeść. Za prozbą naszą bito w bęben zaraz do rady, do której mało się co jedzeniem zabawiwszy, posłiśmy, tam przyjrząwszy im gotowość wojenną, i pochwaliwszy, dzienkowalոśmy imieniem w. m. Do uważenia w gminie, w huk, w tak wielkiej kupie nie namowi. Pozwolili na osobnie odejść z nami, z kilkudziesiąt, Sahajdacznemu. Naprzód brania pieniędzy we Lwowie nie pozwolili, ale w Kijowie na ś. Ilija, ruskie święto we 4 niedziel po ś. Janie. Druga. Wyprowadzić się z dobr szlacheckich do tegoż święta ś. Ilii proszą i toż my im pozwolili wazyli się. Trzecia, gdyśmy im powiedzieli o woli w.m., aby tylko 3 000 wojska ich zostawiało, na to żadną miarą przypaść nie chcieli, powiedając, żeśmy od siebie nienależnych do Wojska 5 000 wypisali, a teraz sami w sobie zostawiliśmy i się to k. jeo. m. i RP nad pozwolone nam 40 000 kosztować nie będzie, gdyż rospuściwszy się raz, już takiej kupie więcej nie będziemy, chyba za gwałtem i niebezpieczeństwem na RP od nieprzyjaciela, czego strzeż Panie Boże, sami ich między sobą statyej niskąd nie biorąc, poziwiemy tymże się żołdem, by i po groszu z nimi podzieliac będziemy i tak na odpor nieprzyjacielski potężniejszy będziemy i swowolnych między powściągniemy i chodzenia na morze zahamujemy. Przy tym zaś upewniali nas za to, że się teraz z kupy głosiem, iż wszyscy w tej kupie zostają rospuściwszy, laczniej się przy tym bez wielkiego tumultu i niebezpieczeństwa rozlania krwi między sobą wrętcę wypisemy, czegobyśmy, pewna liczbę teraz żadną miarą nie usli. Z przysięgi się wymawiają, powidając, że tatarom przyrzeczenia słowa, ale dania ręki do dotrzymania, pogotowiu k. jeo. m., panu maszemu mciwemu, dawszy warunek i obowiazek nasz na pismie z pieczęcia i z podpisem rąk strzymamy i rycerskim sposobem i zwyczajem między nami zachowalem, jako i na Olszance Comissiej reversal podpisawszy, potwierdzamy. Wiedząc, że się im zawodziło na rozjachanie się, aby cierpliwie czekali na resolutią od w. m., dla zabawki stwierdzenia nadzieje pewniejszego postanowienia, kazaliśmy im jutro liczyć pieniądze, ale nie wnosic, pilnie tedy w.m., naszego mciwego pana, prosimy o prętką i na każdą rzecz osobną objaśnioną resolutią i będzieli woła w.m. condenscedere ad petita ich. O inszą zgotowaną ze wszystkim comissią także o uniwersał do Kijowa objaśnienia, że się im talery złotowe dają po zlotemu i po trzy grosze, orty po dwunastu, pilno i o to prosią. Oddawamy z tym siebie lasce w.m., naszego mciwego pana.

15 8bris 1619.

Z Białej Cerkwie.

W.m., naszego mciwego pana, unizeni słudzy .

Thomasz Szimkowicz Skliński, Tybyrej Złoznicki, Jan Bielecki.

АГАД, ф. «АЗ», № 3036, с. 50-52. Коня XVII.

№ 8

1623, березня 24.

Лист високопоставленого представника урядових кіл Речі Посполитої до невідомого.

Wczora d. 23 martii listy przyszły z Constantinopola do j. mci starosty Łaskiego od j. mc. p. hetmana de data 14 February z Constantinopola. W krórych oznajmuje, że juz nie wolno [...] się, tu obiecując z j.m.p. Posłem. Król j. mc. w pokoju poranu dzisiaj[j], przeczytawszy listy od W. Koniecpolskiego de data 14 february z Constantinopola, podał je do j.m.p. starosty hrubieszowskiego i inszych pokojowych, których ta [?] sama[?]; dziękuję królowi j.mc. za wszelkie łaski i dobrodziejstwa. które król j.m. czynił dla wyswobodzenia jego. Oznajmujet, że jest na wulności, obiecując się tu, jakoby na prędze wyjść [?] do usługi k. j. m. pospołu z m. panem Nostem [?]. Po dacie tych listów 14 february w kilku dni mieli z Constantinopela wyjechać; j.m.ks. sekretarz wielki nieco jest [?] zadaje teraz pisarze, bo tamten posłaniec, co od m.p. posła miał listy do króla j.m. i do inszych obrocić się, prosto do ks.m. pana krakowskiego o niedzieli, o poniedziałku jużeby [?] spodziewanie się m.ks. sekretarz tamtych listów, które, skoroby przyszły, nie zaniecham obwieścić [...] w. m., mego mściwego pana.

O listy czasem do j. mci p. Sadknoego [?], także do m.ks. sekretarza nie czynie, bym prosił prosił jego [?] z [...]. zeby za tej ocasiej, częściej ozywał się memu mściwmemu panu.

Brodawka, hetman kozacki, umarł, na którego miejsce obrali sobie jakiegoś Doroszka. АГАД, ф. «АЗ», № 3036, с. 61. Копія XVII ст.

* Одне слово написано нерозбірливо.

** Одне слово написано нерозбірливо.